

Медведєва М.О.*

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В МІЖНАРОДНОМУ ЕКОЛОГІЧНОМУ ПРАВІ

The article considers the peculiarities of the institute of liability in international environmental law. The author examines the issue of international responsibility and liability of states and private entities; criminal and civil liability; fault-based and strict liability in the realm of environmental protection.

The author makes a conclusion that the issue of international liability and responsibility is poorly elaborated in modern international law literature. Though no one international court or tribunal had ever ruled on the individual criminal responsibility for environmental crime, international legal documents do envisage such a possibility. The most efficient way to compensate for environmental harm nowadays is to realize legal rules on absolute/strict/objective responsibility.

The article also considers the results of work of the UN International Law Commission on the issue of transboundary harm prevention and allocation of loss in the case of transboundary harm arising out of hazardous activities. The author stresses that the first task is to prevent harm by realizing the principle of «due diligence» and the second one is to punish the guilty for having caused environmental harm and damage. These scheme will show the real effectiveness of international environmental law.

Аналіз деякої юридичної літератури на дану тему [1] може привести до дещо хибного висновку, що в міжнародному праві охорони навколишнього середовища (міжнародному екологічному праві) відсутні універсальні норми, які регулюють питання міжнародно-правової відповідальності держав, і що єдина врегульована сфера – це цивільно-правова відповідальність фізичних та юридичних осіб за правомірну діяльність, не заборонену МП. Справді, держави надто неохоче спрямовують свої зусилля в напрямку розробки єдиних жорстких загальнообов'язкових норм, які б покладали на них відповідальність за злочини, ординарні правопорушення чи правомірну небезпечну діяльність в сфері охорони навколишнього середовища. Адже не знайдеться на мапі світу практично жодної держави, яка б не «зробила свій внесок» в справу забруднення довкілля всієї планети Земля (взяти до уваги хоча б зміну клімату) і яку не можна було б притягнути до відповідальності за нанесену екологічну шкоду. Тим не менше, існуючий арсенал міжнародно-правових норм та принципів дає нам підставу стверджувати, що в міжнародному екологічному праві діє механізм міжнародно-правової відповідальності держав та відповідальності фізичних і юридичних осіб за екологічні злочини, ординарні правопорушення та правомірну діяльність, що спричиняє шкоду навколишньому середовищу. Мета даної статті полягає якраз у виявленні основних елементів такого механізму, а також особливостей реалізації інституту відповідальності в міжнародному екологічному праві. Питання відповідальності за екологічну (або транскордонну) шкоду торкалися в своїх ро-

* кандидат юридичних наук, асистент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ботах такі дослідники, як Виноградов С.В., Савел'єва Л.В., Строчук В.М., Шишко О.О., Вейнштейн Т., Кісс О., Ореллана М.А. та ін., однак комплексний та всебічний аналіз даної теми у вітчизняній науковій літературі відсутній.

Пропонуємо розглянути питання відповідальності в міжнародному екологічному праві в таких площинах: 1) міжнародно-правова відповідальність держав та відповідальність фізичних і юридичних осіб згідно з МП (кримінальна в та цивільно-правова відповідальність); 2) винна відповідальність та об'єктивна (абсолютна, строга) відповідальність.

В міжнародному екологічному праві відсутній загальнообов'язковий юридичний акт стосовно міжнародно-правової відповідальності держав (на відміну, наприклад, від міжнародного космічного права), як і в більшості галузей сучасного міжнародного права. І це зрозуміло, оскільки інститут відповідальності є загальносистемним інститутом міжнародного публічного права [2, с.156]. В юридичній літературі, особливо англійській, розрізняється два види/ступеня міжнародно-правової відповідальності держав: відповідальність за порушення обов'язку згідно з нормами міжнародного права (*responsibility*) та відповідальність за шкідливі наслідки неправомірних дій, що спричинили матеріальну шкоду (*liability*). Деякі автори вважають, що в першому випадку мова йде про позитивну відповідальність, а в другому – про негативну [3, с.195].

Перший вид відповідальності тісно пов'язаний з концепцією належної обачливості (*due diligence*), суть якої полягає в тому, що держава повинна виявляти «старанність», тобто вживати всіх необхідних заходів для попередження забруднення навколишнього середовища в результаті будь-якої діяльності, яка здійснюється під її юрисдикцією чи контролем [4, с.149]. Таким чином, держава не несе відповідальність за протиправну діяльність фізичних чи юридичних осіб, проте зобов'язана вжити організаційно-правових заходів задля забезпечення належного контролю за такою діяльністю, попередження та припинення протиправних дій, покарання винних тощо. Порушення такого обов'язку і призведе до міжнародно-правової відповідальності. Загальні засади міжнародно-правової відповідальності держав (*responsibility*) конкретно в екологічній сфері передбачені в таких документах, як юридично обов'язкових, так і рекомендаційних: а) принцип 21 (держави несуть відповідальність за забезпечення того, щоб діяльність в рамках їх юрисдикції чи контролю не наносила шкоди навколишньому середовищу інших держав чи районів за межами дії національної юрисдикції) та 22 Стокгольмської декларації з навколишнього середовища 1972 року (закріплено обов'язок співробітництва держав в питаннях відповідальності та компенсації шкоди) [5]; б) принцип 2 (повторює принцип 21 Стокгольмської декларації), 7 (принцип загальної, але диференційованої відповідальності), 13 Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку 1992 року (повторює принцип 22 Стокгольмської декларації) [6]; в) подібні положення містяться практично в усіх багатосторонніх конвенціях в сфері охорони навколишнього середовища, переважно в преамбулах, наприклад, в преамбулі Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату 1992 р., Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані 1979 р., а також ст.3 Конвенції про охорону біологічного різноманіття 1992 р., ст.194 Конвенції ООН з морського права 1982 р. тощо. Принцип відповідальності держав за шкоду навколишньому середовищу має своє коріння в міжнародному звичаї, згідно з яким держави повинні утримуватися від дій, що спричиняють шкоду поза межами їх юрисдикції (вчені вважають, що джерело даного принципу – в максимі римського права «*sic utere tuo ut alienum non laedas*») [3, с.192]. В міжнародній судовій практиці даний принцип вперше було сформульовано у рішенні арбітражного трибуналу в справі щодо плавильного заводу у Трейлі 1941 р., де зазначалось: «жодна держава не має права використовувати або давати дозвіл використовувати свою територію так, щоб це могло заподіювати шкоду забрудненням (зацим-

ленням) своєї території чи території іншої держави, або власності чи особі» [7, с. 60]. Міжнародний Суд ООН підтвердив існування загального обов'язку держави не дозволяти використовувати свою територію всупереч правам інших держав у справі щодо протоки Корфу 1949 р., а також визнав існування даного обов'язку саме в сфері охорони навколишнього середовища в якості частини міжнародного екологічного права у своєму Консультативному висновку щодо законності застосування або погрози застосування ядерної зброї 1996 р.

Стосовно другого виду/ступеню міжнародно-правової відповідальності держав (liability), то неодмінною умовою її настання є нанесення шкоди навколишньому середовищу інших держав або районів поза межами будь-якої національної юрисдикції (наприклад, відкритому морю, Району морського дна, космічному середовищу, Антарктиці тощо). В цьому контексті коротко зупинимось на аналізі поняття шкоди в міжнародному екологічному праві. Першочергово міжнародне право слідувало принципам, запозиченим з національних правових систем, відповідно до яких відшкодовувалась переважно особиста і майнова шкода. Проте з огляду на все зростаючу кількість інцидентів, що спричиняють значне забруднення довкілля, окремі міжнародно-правові документи починають включати шкоду навколишньому середовищу в якості окремого елемента. Так, вперше екологічна складова шкоди була впроваджена до Протоколу 1984 року щодо зміни Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою 1969 року. В якості окремого виду транскордонна шкода навколишньому середовищу згадувалась в позові Австралії та Нової Зеландії до Франції у справі про ядерні випробовування 1974 р. та 1995 р., Угорщини до Словаччини у справі щодо проекту Габчикова-Надьмарош 1997 р. (обидві справи розглядались Міжнародним Судом ООН), а також в резолюції Ради Безпеки ООН №687 щодо відповідальності Іраку за вторгнення в Кувейт 1991 р. [8].

Взагалі, поняття шкоди навколишньому середовищу безпосередньо пов'язане з поняттям навколишнього середовища, адже чим ширше останнє, тим більше дій підпадає під визначення шкоди, тим ширшою є межа відповідальності. Міжнародні екологічні конвенції та правові акти рекомендаційного характеру в цій сфері містять різні визначення поняття «навколишнє середовище». Найширше визначення зафіксовано в Конвенції Ради Європи про цивільну відповідальність за шкоду, спричинену діяльністю, небезпечною для навколишнього середовища 1993 р. (не набула чинності), де в ст.2 зазначається, що навколишнє середовище включає природні ресурси абіотичного та біотичного походження, такі як повітря, вода, ґрунт, фауна і флора та взаємодію між ними; власність, що формує культурну спадщину і характерні риси ландшафту [9]. Подібне визначення міститься в Проекті статей Комісії МП щодо відшкодування збитків від транскордонної шкоди, яка стала результатом небезпечної діяльності, 2006 р. Деякі угоди передбачають відповідальність лише за особисту та майнову шкоду, включаючи втрату прибутку, деякі додають витрати на заходи по відновленню навколишнього середовища, стан якого погіршився, витрати на превентивні заходи, що вживались для попередження чи зведення до мінімуму негативних наслідків для навколишнього середовища, а також втрату прибутків, отримуваних від економічного інтересу в будь-якому застосуванні чи використанні навколишнього середовища. До першої категорії відноситься, наприклад, Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, спричинену космічними об'єктами 1972 р., до другої – Протокол про відповідальність та компенсацію за шкоду, спричинену в результаті транскордонного перевезення небезпечних відходів та їх видалення 1999 р., Протокол про цивільну відповідальність і компенсацію за шкоду, спричинену транскордонним впливом промислових аварій на транскордонні води до Конвенції 1992 р. щодо охорони та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер і до Конвенції 1992 р. щодо транскордонного впливу промислових аварій 2003 р., Міжнародна конвенція про цивільну

відповідальність за забруднення моря бункерним паливом 2001 р., Протокол щодо охорони навколишнього середовища Антарктики 1991 р. (Додаток VI). Конвенція про відповідальність перед третьою стороною в галузі ядерної енергії 1960 р. і Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 р. спочатку не передбачали відповідальності за шкоду навколишньому середовищу, проте Конвенція про додаткову компенсацію за ядерну шкоду 1997 р. і Протокол про внесення поправок до Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1997 р. додали до особистої та майнової шкоди також «екологічну складову». Той факт, що деякі конвенції в сфері цивільно-правової відповідальності виключають з предметної сфери дії компенсацію за екологічну шкоду як таку не означає, що міжнародне право взагалі не передбачає компенсацію такої шкоди, яка є результатом неправомірного діяння [10]. При цьому слід відзначити, що відповідальність настає не за будь-яку шкоду навколишньому середовищу, а «значну», «суттєву», «істотну», «відчутну», тобто в міжнародному праві встановлено кількісний пороговий рівень, що дозволяє висувати претензії лише у випадку реального порушення прав та обмеження інтересів держави чи її громадян. Вперше такий поріг відповідальності було визначено у рішенні щодо плавильного заводу у Трейлі, а також рішенні арбітражного трибуналу у справі щодо озера Лану (Франція проти Іспанії, 1975 р.). Таким чином, обсяг відповідальності залежить від розміру та тяжкості нанесеної шкоди. На жаль, часто відповідальність, а отже і відшкодування збитків, настає лише за пряму шкоду, а непряма шкода (власне екологічна), яка може виявлятися за плином значного проміжку часу, до уваги не береться.

Що стосується такого елемента складу міжнародного правопорушення, як причинно-наслідковий зв'язок, то саме в міжнародному екологічному праві його надто важко встановити, тому в кожному конкретному випадку потрібно виходити з особливих обставин і умов.

Відповідальність в міжнародному праві настає за споєння правопорушення за наявності вини суб'єкта правопорушення у формі умислу чи необережності (винна відповідальність) або може наступати за відсутності такої вини (абсолютна, строга чи об'єктивна відповідальність).

Фактичною підставою міжнародно-правової відповідальності держав є міжнародне правопорушення. Всі міжнародні правопорушення поділяються на ординарні міжнародні правопорушення, серйозні міжнародні правопорушення та найтяжчі міжнародні злочини, які в свою чергу класифікуються так: злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності. Класифікацію найтяжчих міжнародних злочинів (злочинів проти людства) надано в Статуті Нюрнберзького міжнародного воєнного трибуналу (ст.6) та Статуті Токійського міжнародного воєнного трибуналу (ст.5). Серед воєнних злочинів, які полягають в порушенні законів та звичаїв війни, слід виокремити такі, як пограбування громадської чи приватної власності, безглузде руйнування міст і сіл, руйнування, не виправдане воєнною необхідністю [11]. Пограбування громадської власності включає нанесення шкоди культурній та природній спадщині людства, що знаходиться під охороною МП. Безглузде руйнування міст і сіл означає, зокрема, пошкодження лісних масивів, сільськогосподарських посівів, місць випасання худоби, необхідних для виживання цивільного населення. У 1996 р. Комісія міжнародного права ООН у Проекті статей про міжнародну відповідальність держав визначила як міжнародний злочин тяжке порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для захисту навколишнього середовища, зокрема зобов'язання, що забороняють масове забруднення атмосфери або морів [2, с. 476-477], тоді як Проект 2001 року не містить будь-якої класифікації міжнародних правопорушень. Деякі вчені стверджують, що одним з найтяжчих міжнародних злочинів є екоцид - злочинний вплив на довкілля, який викликає незворотні зміни, зник-

нення фауни і флори, загибель людей [2, с. 476]. Найбільш широкого вжитку даний термін зазнав після війни США в Індокитаї, коли американськими військами було застосовано «тактику випаленої землі» (англ. – scorched-earth tactics). Поряд з терміном екоцид з'явилися й інші, як-то: погодна війна, екологічна війна, геофізична війна, екологічна агресія тощо. Проте варто зазначити, що поняття екоцид не обмежується військовою складовою і може включати також злочинну діяльність держави у мирний час. Сперанська Л.В. виділяє окремий вид екоциду – марецид (злочинні дії, пов'язані з масовим забрудненням морського середовища) [12]. Такі автори, як Виноградов В.С., Скакунов Е.І. вважають, що обов'язок держав, який забороняє масове забруднення навколишнього середовища, є обов'язком *erga omnes* [4, с. 146]. Про міжнародний злочин мова може йти лише у випадку найбільш тяжкого забруднення довкілля, яке порушує права та інтереси більшості членів міжнародного співтовариства держав.

Міжнародний кримінальний суд має юрисдикцію стосовно воєнних злочинів, серед яких в ст.8.2.b.iv Римського статуту 1998 р. названо «навмисне здійснення нападу, коли відомо, що такий напад стане причиною ... шкоди цивільним об'єктам або широкої, довгострокової та серйозної шкоди навколишньому середовищу, який буде явно не співрозмірний з конкретно і безпосередньо очікуваною загальною воєнною перевагою» [13]. Подібне положення міститься в ст.ст.35.3 та 55 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів 1977 р.: «заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довгострокової і серйозної шкоди природному середовищу» [14]. Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 р. також відносить подібні дії до числа воєнних злочинів, однак якщо попередні два документи оголошують злочином певні дії за настанням всіх трьох умов одночасно (широкої, довгострокової *та* серйозної шкоди – кумулятивний стандарт), то Конвенція 1977 р. – за настанням хоча б однієї з перелічених умов (широкої, довгострокової *або* серйозної шкоди) [15]. Крім того, Римський статут і Додатковий протокол до Женевських конвенцій мають на меті охорону навколишнього середовища як окремого об'єкта, тоді як Конвенція 1977 р. забороняє застосовувати окремі методи ведення військових дій, які використовують елементи впливу на навколишнє середовище з метою нанесення шкоди окремій державі. Інша річ, що перші два документа мають обмежену сферу дії: обмеження встановлюються на основі принципу військової необхідності та принципу воєнної переваги, а також особи притягаються до відповідальності лише за умови наявності негативного впливу на жертви війни.

До серйозних міжнародних правопорушень науковці відносять такі діяння держави, як отруєння радіоактивними речовинами повітряного, морського і космічного простору, поширення різного виду зброї (бактеріологічної, хімічної), що заборонена МП і чинить значний негативний вплив на стан навколишнього середовища [2, с. 474]. Приклад ординарного міжнародного правопорушення – спричинення транскордонної шкоди сусідній державі. Але і в цьому випадку страждати можуть інтереси не однієї держави, а декількох. В якості прикладу приведемо транскордонне забруднення водних ресурсів, внаслідок чого забруднення «мігрує» до території інших держав. В міжнародній практиці зустрічаються випадки, коли постійне транскордонне забруднення супроводжується періодичною виплатою компенсації за спричинену шкоду, в той час як забруднення продовжується. Спеціальний доповідач Комісії МП з питань про відповідальність держав за дії, не заборонені МП, Р.К. Квентін-Бакстер назвав це явище «купівлею сервітуту на дим». Потрібно, однак, наголосити на тому, що така практика є неправомірною, оскільки якщо згода держави, територія якої забруднюється, може нейтралізувати неправомірність такої

діяльності по відношенню до даної держави, то вона не впливає на протиправний характер такої діяльності по відношенню до всієї міжнародної спільноти [16, с.31].

Щодо особливостей відповідальності згідно з нормами міжнародного кримінального права, то на сьогоднішній день жодним міжнародним трибуналом чи кримінальним судом не було винесено рішення стосовно притягнення до кримінальної відповідальності за суто екологічні злочини. Єдиний в історії міжнародних відносин випадок порушення питання про кримінальну відповідальність за злочин в сфері охорони навколишнього середовища – справа австрійського генерала Л. Рендуліка, що розглядалась Нюрнберзьким воєнним трибуналом після завершення Другої Світової війни. Самого генерала Трибунал виправдав за здійснення тактики випаленої землі в Норвегії, пославшись на принцип воєнної необхідності [17]. Принцип воєнної необхідності виправдав і дії НАТО в зв'язку з бомбардуванням Югославії: Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії вирішив, що дії Альянсу не досягли порогового рівня, визначеного Додатковим протоколом I до Женевських конвенцій, і базувались на принципі воєнної необхідності [18]. Саме враховуючи те, що міжнародні ад'юдикаційні установи неохоче визнають факт вчинення міжнародного злочину в екологічній сфері і визначають винних, що повинні нести кримінальну відповідальність, деякі дослідники пропонують таку реальну модель, за якої міжнародні трибунали й суди виносять вирок за злочин геноциду чи злочин проти людяності, а злочин проти довкілля визнається як засіб, інструмент здійснення основного злочину. Таким чином, даний підхід дозволяє вирішити наступні проблеми: 1) існує реальна можливість притягти винних до відповідальності за екологічні злочини; 2) знімається проблема дотримання кумулятивного стандарту (широка, довгострокова та серйозна шкода) та невизначеності щодо суті зазначених вимог; 3) принципи воєнної необхідності та принцип воєнної переваги перестають діяти; 3) можливе винесення вироків щодо дій, які вчиняються як під час міжнародних конфліктів, так і конфліктів не міжнародного характеру; 4) Конвенція щодо попередження злочину геноциду та покарання за нього 1948 р., як і Римський статут 1998 р. та Женевські конвенції 1949 р. з Додатковими протоколами 1977 р. за своєю суттю є антропоцентричними, тому міжнародні трибунали будуть більш охоче виносити вирок за екологічні злочини, якщо вони пов'язані з нанесенням шкоди особі; 5) існують прецеденти на підтримання даної концепції – справа Акайєсу, розглянута Міжнародним кримінальним трибуналом для колишньої Югославії 1998 р., коли сексуальні злочини були визнані інструментом досягнення злочину геноциду [18]. Однією з останніх ситуацій, до якої можливо застосувати вказану модель, є злочинні дії керівництва Іраку щодо народності «болотних арабів». Наприкінці 2003 р. в зв'язку з підготовкою суду над режимом Саддама Хусейна постало питання правового обґрунтування неправомірності та злочинності дій Саддама в здійсненні «екоциду» та «геноциду» проти народності «болотних арабів» (народності Мадан). В резолюції РЄ №1022 1994 р. дані дії прямо кваліфіковані як геноцид [19]. Таким чином, в даному випадку логічно було б визнати здійснення геноциду шляхом екоциду - позбавлення народності Мадан засобів до життя шляхом осушення Месопотамських боліт. Тим більше, що як Конвенція щодо попередження злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. (ст.11), так і Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р. (ст.7) до категорії злочину геноциду відносять навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на повне чи часткове її знищення. Це визначення включає ситуації, коли корінні народи позбавляються засобів до існування шляхом знищення чи пошкодження природного середовища, яке є невід'ємним засобом виживання, соціально-культурного розвитку та ідентифікації себе в якості окремої групи.

Окремо слід звернути увагу на те, що безпосередньо звертатися до суду за захистом своїх порушених прав в екологічній сфері можуть не лише фізичні та юридичні особи,

державні органи, які потерпіли особисту чи майнову шкоду, але й групи осіб, а також неурядові громадські організації. Група осіб («комуни») була визнана постраждалою стороною у справі щодо аварії танкера Амоко Кадіс 1978 р. Неурядові громадські організації без доведення своєї зацікавленості в сенсі ст.ст. 2.5 і 9.2 Орхуської Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі ухвалення рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища 1998 р. мають право заявляти в суді про порушення своїх прав та прав громадян, яких вони представляють.

Крім винної відповідальності, міжнародному праву відома також відповідальність за правомірну діяльність (або відповідальність за наслідки дій, не заборонених МП, відповідальність за ризик, строга, об'єктивна, абсолютна відповідальність). Така діяльність пов'язана з науково-технічним прогресом, несе в собі потенційні, до кінця не вивчені ризики, однак здатна принести значну соціально-економічну вигоду для держави і не заборонена МП [20]. Передусім, це такі види діяльності, як транспортування морем нафти, перевезення інших небезпечних речовин всіма можливими шляхами, здійснення ядерних програм, космічна діяльність, цивільна авіація тощо. В англомовній літературі, на відміну від вітчизняної, проводиться розмежування між поняттям абсолютна та строга відповідальність. Якщо в першому випадку винятком для настання відповідальності визнається лише вина позивача, то в другому - також інші події, про які йтиметься нижче. Якщо ж відповідач своїми діями навмисно сприяв створенню ситуації, при якій була нанесена шкода навколишньому середовищу, настає винна відповідальність, а сума компенсації не підлягає обмеженню. Зупинимось на характерних рисах міжнародно-правових угод, що передбачають строгу відповідальність як держави, так і приватних осіб. Універсальної конвенції в даній сфері не існує: міжнародне право пішло шляхом створення «секторальних» режимів відповідальності за правомірну небезпечну діяльність. Основна мета таких угод – забезпечити фінансовий захист осіб, яким спричинено шкоду, а також в окремих випадках – компенсувати безпосередню екологічну шкоду. Цивільно-правова відповідальність є строгою, тобто такою, що настає незалежно від вини оператора, направленою, тобто чітко визначає винну особу (оператора), а компенсація є обмеженою, тобто такою, що визначається на основі встановлення порогових рівнів, конкретних меж відповідальності. Конвенції про цивільно-правову відповідальність мали на меті, перш за все, звільнити держави, під юрисдикцією чи контролем яких здійснювалась небезпечна діяльність, від можливих претензій з боку жертв забруднення і не допустити переростання пов'язаних з цим спорів до рівня міжнародних публічно-правових відносин [4, с. 153]. Такі конвенції, як правило, визначають поняття шкоди, оператора, види небезпечної діяльності, обов'язок компенсувати, суму компенсації, винятки та систему компенсації. Сума компенсації обмежується, наприклад, залежно від тоннажу судна, категорії небезпечної діяльності та перевищення встановлених порогових рівнів, ваги небезпечного вантажу. Універсального визначення оператора на сьогодні не існує. Все залежить від роду діяльності та інтересу, який мають ті чи інші особи. Загальновизнано, однак, що оператором є особа, яка контролює певну діяльність в момент спричинення транскордонної шкоди. Наприклад, згідно з Конвенцією про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою 1992 р. оператором є власник судна, тоді як згідно з Протоколом про відповідальність та компенсацію за шкоду, спричинену в результаті транскордонного перевезення небезпечних відходів та їх видалення 1999 р. оператором визнається імпортер, експортер та особа, яка володіє відходами, в чітко обумовлених випадках. Серед винятків для настання строгої відповідальності називаються: збройні конфлікти, громадянські війни, військові дії, заколоти; природні явища, що має виключний, невідворотний, не передбачуваний та нестримний характер; результат виконання обов'язкового заходу, передбаченого державним органом Сторони; результат умисної протиправної поведінки третьої сторони. Щодо сис-

теми компенсації, то, як правило, угоди передбачають, що оператор повинен мати і підтримувати страхування чи будь-яке інше фінансове забезпечення, яке здатне перекрити його відповідальність за нанесену шкоду у випадку настання події, що призводить до необхідності виплати компенсації. Деякі угоди передбачають створення додаткових фондів, інші – ні. Так, конвенції щодо цивільної відповідальності за забруднення моря нафтою (Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1992 р. та Міжнародна конвенція про створення Міжнародного фонду для компенсації шкоди від забруднення нафтою 1992 р. з останніми змінами, внесеними Протоколом від 2003 р.) передбачають два ступеня компенсації: 1) компенсація, що виплачується оператором/страхователем; 2) у випадку, якщо жертва не отримала достатньої компенсації згідно з Конвенцією про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1992 р., виплата компенсації здійснюється Міжнародним фондом для компенсації шкоди від забруднення нафтою, який фінансується за рахунок внесків приватних нафтових компаній. Протоколом 2003 р. утворюється Міжнародний додатковий фонд для компенсації шкоди від забруднення нафтою, який виплачує компенсацію постраждалій особі у випадку, якщо вона не отримала повну та достатню компенсацію згідно з положеннями Конвенції про Міжнародний фонд для компенсації шкоди від забруднення нафтою 1992 р. Якщо ж забруднення моря нафтою відбулося в результаті дій державного судна, держава буде нести міжнародно-правову відповідальність на основі положень Конвенції ООН з морського права 1982 р. та Конвенції про попередження забруднення моря з суден 1973/1978 р. Подібна схема передбачена і в деяких інших конвенціях щодо цивільної відповідальності в сфері морських перевезень: Конвенції щодо відповідальності та компенсації за шкоду в зв'язку з перевезенням небезпечних та шкідливих речовин морем 1996 р. та Конвенції щодо цивільної відповідальності за шкоду від забруднення моря бункерним паливом 2001 р. (на сьогоднішній день обидві конвенції не набули чинності). Конвенції щодо цивільної відповідальності за ядерну шкоду (Паризька конвенція про відповідальність перед третьою стороною в галузі ядерної енергії 1960 р., Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 р., Протокол про внесення поправок до Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1997 р., Конвенція про додаткову компенсацію за ядерну шкоду 1997 р. з останніми змінами, внесеними Протоколом від 2004 р.) передбачають три ступеня компенсації: 1) компенсація, що виплачується оператором/страхователем; 2) компенсація, що виплачується державою, відповідальною за установку; 3) компенсація, що виплачується із спеціально виділених державних фондів на основі спеціальної формули внесків з боку держав-учасниць. Пояснити те, що схема реалізації цивільної відповідальності за забруднення моря нафтою передбачає додаткову компенсацію без участі державних фондів, на відміну від схеми реалізації цивільної відповідальності за ядерну шкоду, де така участь передбачається, можна тим, що, за загальним правилом, тягар компенсації покладається на суб'єктів, які отримують найбільшу користь від правомірної небезпечної діяльності: у першому випадку (перевезення нафти) – це переважно приватні компанії – одержувачі нафти, у другому випадку – держава, оскільки ядерні програми реалізуються на державному рівні. При цьому, держава в усіх випадках несе міжнародно-правову відповідальність за незабезпечення належного контролю над діяльністю приватних осіб в межах національної юрисдикції.

Стосовно абсолютної міжнародно-правової відповідальності держав, то вона передбачена угодами в сфері космічної діяльності. Так, ст.2 Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, спричинену космічними об'єктами 1972 р. визначає, що держава, яка запускає, несе абсолютну відповідальність у вигляді виплати компенсації за шкоду, спричинену її космічним об'єктом на поверхні Землі або повітряному судну в польоті»

[21]. Дане положення базується на ст.7 Договору про принципи діяльності держав щодо дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла 1967 р. [22]. Додаток VI до Протоколу щодо охорони навколишнього середовища Антарктики, який стосується відповідальності у випадку настання екологічних надзвичайних ситуацій 2005 року, визначає в якості оператора, а значить суб'єкта відповідальності, фізичну чи юридичну особу, як урядову, так і неурядову. Таким чином, передбачається строга відповідальність (ст.6) як для представників держави, так і для приватних осіб. Крім того, держава несе «залишкову» відповідальність в тому випадку, коли приватний оператор неспроможний повністю відшкодувати завдані збитки навколишньому середовищу Антарктики. Міжнародна практика показує, що міжнародна відповідальність як інструмент компенсації екологічної шкоди не відрізняється ефективністю. Адже міждержавні спори в екологічній сфері – досить рідке явище. Саме тому держави надають перевагу саме міжнародним угодам, які регулюють цивільно-правову відповідальність приватних осіб.

З 1978 р. Комісія міжнародного права розпочала роботу над підготовкою проекту статей щодо міжнародної відповідальності за шкідливі наслідки дій, не заборонені міжнародним правом, оскільки Проект статей про відповідальність держав за порушення міжнародного зобов'язання подібний аспект не передбачав. В 1997 р. Комісія вирішила розділити дану тему на дві: спочатку підготувати Проект статей щодо попередження транскордонної шкоди від небезпечної діяльності, а потім почати роботу над Проектом статей щодо відшкодування збитків від транскордонної шкоди, яка стала результатом небезпечної діяльності. Обидва варіанти було остаточно завершено у 2001 р. та 2006 р. відповідно. Таке рішення Комісії пояснювалось тим, що спочатку необхідно вжити всіх заходів, які б унеможливили настання транскордонної шкоди (кореспондує першому виду відповідальності держав – responsibility або обов'язку «належній обачливості»), а потім, у випадку дійсного настання матеріальної шкоди, – зобов'язати винних нести тягар відшкодування. Таким чином, другий блок норм вступає в дію за умови, що всі зобов'язання держав за першим виконано. За період своєї роботи над темою основними доповідачами Комісія призначила Р.К. Квентіна-Бакстера, Х. Барбозу та П.С. Рао. Перший Проект статей ґрунтується на принципах *sic utere tuo ut alienum non laedas*, належної обачливості та добросовісного співробітництва [23]. Мета документу – забезпечити жертвам швидку та адекватну компенсацію за нанесені збитки, а також забезпечити охорону та захист навколишнього середовища (!). Головне призначення – зробити внесок в процес розробки міжнародно-правових документів в сфері цивільної відповідальності за небезпечну діяльність шляхом встановлення керівних засад та основних елементів. До основних обов'язків держав відносяться: обов'язок надавати попередню згоду на будь-яку небезпечну діяльність в межах національної юрисдикції (ст.6), проводити попередню оцінку ризику (ст.7), інформувати зачеплену державу (ст.8), проводити з усіма зацікавленими державами консультації (ст.9), обмінюватися з усіма зацікавленими державами відповідною інформацією (ст.12) та ін. [24]. Другий Проект статей передбачає строгу відповідальність як для держави (у тому випадку, коли діяльність здійснюється державними структурами, які визначаються як оператори), так і для фізичних чи юридичних осіб. Крім того, держава несе залишкову відповідальність шляхом забезпечення створення і виплат з додаткових фондів в тому випадку, коли приватний оператор неспроможний повністю відшкодувати завдані збитки особам, майну чи навколишньому середовищу іншої держави. Такі фонди фінансуються або промисловими компаніями, які мають прибуток від даної небезпечної діяльності, або самою державою. Райони поза межами будь-якої національної юрисдикції не входять до предметної сфери дії майбутньої конвенції [25]. Комісія вважала за зайве включати в обидва Проекти перелік небезпечних видів діяльності,

не заборонених МП, оскільки з розвитком науки і техніки такий список підлягав би постійному перегляду. Крім того, існуючі документи в сфері цивільної відповідальності за небезпечну діяльність та конвенції більш загального характеру в сфері охорони навколишнього середовища вже містять подібні переліки, на які державам та приватним особам слід орієнтуватися (наприклад, Конвенція щодо охорони морського середовища району Балтійського моря 1992 р., Конвенція щодо трансграничного впливу промислових аварій 1992 р., Орхуська конвенція 1998 р., Конвенція Лугано 1993 р.).

З огляду на все вищесказане, зазначимо, що питання відповідальності в міжнародному екологічному праві – одна з найменш розроблених тем. Однак не можна стверджувати, що відповідні норми і принципи взагалі відсутні. Міжнародне право передбачає як міжнародно-правову відповідальність держав, так і цивільно-правову відповідальність приватних осіб. Хоча жоден міжнародний трибунал чи суд не виніс вироку про притягнення до кримінальної відповідальності за екологічний злочин, формально така можливість закріплена в міжнародно-правових нормах. Діяльність в сфері навколишнього середовища має, здебільшого, небезпечний чи наднебезпечний характер, але оскільки вона не забороняється МП, міжнародна спільнота обрала шлях встановлення абсолютної (строгої) відповідальності за таку діяльність. Позитивними є результати роботи Комісії МП з кодифікації зазначеного напрямку: у випадку ухвалення відповідних конвенцій заповняться прогалини щодо строгої відповідальності держав за правомірну екологічну діяльність, а також буде створено єдиний універсальний механізм строгої відповідальності щодо приватних осіб на заміну існуючих секторальних режимів. Звісно, наголос потрібно робити на першій складовій відповідальності держав: якомога ефективніше реалізовувати обов'язок попередження трансграничної шкоди, і лише у випадку виконання такого обов'язку змушувати винних нести тягар відповідальності та відшкодування за спричинену шкоду. В цьому проявляється ефективність міжнародного екологічного права та дійсне бажання держав охороняти навколишнє середовище.

Список використаної літератури:

1. Gehring T., Jachtenfuchs M. Liability for transboundary environmental damage: towards a general liability regime? / T. Gehring, M. Jachtenfuchs // *European Journal of International Law*. – 1993. – Vol.4. – No.1. – P.92-106.
2. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник / За ред. В.Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.
3. Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды / [авт. коллектив: А.П. Мовчан, С.В. Виноградов, С.П. Голоуватый и др.]. – М.: Наука, 1990. – 248 с.
4. Виноградов С.В. Международное право и охрана атмосферы / С.В. Виноградов. – М.: Наука, 1987. – 160 с.
5. Стокгольмская декларация, 16 июня 1972 г. // *Действующее международное право: в 3-х т.* – М.: Изд-во Московского независимого института международного права, 1999. – Т. 3. – С. 682–687.
6. Декларация Рио-де-Жанейро по окружающей среде и развитию, 14 июня 1992 г. // *Действующее международное право: в 3-х т.* – М.: Изд-во Московского независимого института международного права, 1999. – Т. 3. – С. 687–692.
7. Кравченко С.М. Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища / С.М. Кравченко, А.О. Андрусевич, Дж.Е. Бонайн / [під заг. ред. проф. С.М. Кравченко] – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І.Франка, 2002. – 336 с.
8. Строчук В. Понятие трансграничного ущерба окружающей среде в международном праве / В. Строчук // *Московский журнал международного права*. – 2004. - №1. – С.114-128.

9. Convention on civil liability for damage resulting from activities dangerous to the environment, 21 June 1993, Lugano // European Treaty Series. – 1993. - №150. – P. 1–16.
10. Payne C. UN Commission awards compensation for environmental and public health damage from 1990-91 Gulf War / C. Payne. – 10 August 2005. - Mode of access: www.asil.org/insights/2005/08/insights050810.html
11. Principles of international law recognized in the Charter of the Nürnberg Tribunal and in the judgment of the Tribunal, 1950. - Mode of access: www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/390?OpenDocument
12. Сперанская Л.В. Международно-правовая охрана морской среды / Л.В. Сперанская. – М.: Наука, 1978. – 176 с.
13. Rome Statute of the International Criminal Court, 17 July 1998. - Mode of access: http://www.un.org/law/icc/statute/99_corr/cstatute.htm
14. Дополнительный протокол к Женевским конвенциям от 12 августа 1949 г., касающийся защиты жертв международных вооруженных конфликтов, 8 июня 1977 г. // Действующее международное право. – Т.2. – С. 731-792.
15. Конвенция о запрещении военного или любого иного враждебного использования средств воздействия на природную среду, 18 мая 1977 г. // Збірник міжнародно-правових актів у сфері охорони довкілля. – 2-ге вид., доп. – Львів: Норма, 2002. – С.32-34.
16. Шишко А.А. Предупреждение трансграничного загрязнения (международно-правовые проблемы) / А.А. Шишко. – К.: «Наукова думка», 1990. – 167 с.
17. Orellana M.A. Criminal punishment for environmental damage: Individual and state responsibility at a crossroad / M.A. Orellana // Georgetown International Environmental Law Review. - Summer 2005. - Mode of access: http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3970/is_200507/ai_n14684851
18. Tara W. Prosecuting attacks that destroy the environment: Environmental crimes or humanitarian atrocities? / W. Tara // Georgetown International Environmental Law Review. - Summer 2005. - Mode of access: http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3970/is_200507/ai_n14684873/pg_4
19. Задорожній О. Геноцид «болотних арабів» у світлі норм міжнародного водного права, міжнародного права захисту прав людини та міжнародного гуманітарного права / О. Задорожній // Український часопис міжнародного права. – 2005. - №2. – С.88-92.
20. Строчук В. Обязательства государств по предотвращению трансграничного ущерба в международном праве / В. Строчук // Белорусский журнал международного права. – 2003. - №4. - Mode of access: http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=899&Itemid=143
21. Конвенция о международной ответственности за ущерб, причиненный космическими объектами, 29 марта 1972 года // Действующее международное право: в 3-х т. – М.: Изд-во Московского независимого института международного права, 1999. – Т. 1. – С.738-743.
22. Договор о принципах деятельности государств по исследованию и использованию космического пространства, включая Луну и другие небесные тела, 27 января 1967 года // Действующее международное право: в 3-х т. – М.: Изд-во Московского независимого института международного права, 1999. – Т. 3. – С.625-630.
23. Савельева Л.В. Итоги работы Комиссии международного права над первой частью проекта статей «Международная ответственность за вредные последствия действий, не запрещенных международным правом» / Л.В. Савельева // Московский журнал международного права. – 2005. - №2. – С.234-245.

24. Draft articles on prevention of transboundary harm from hazardous activities, with commentaries, 2001. - Mode of access: http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_7_2001.pdf
25. Draft principles on the allocation of loss in the case of transboundary harm arising out of hazardous activities, with commentaries, 2006. - Mode of access: http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_10_2006.pdf